

териал из трех раскопанных погребений, а также собранный в районе смыва и происходящий, несомненно, из разрушенных захоронений. Собранный материал представлен чернолощеной и кухонной керамикой типичной для зарубинецких памятников Среднего Поднепровья. Здесь же были найдены три бронзовые фибулы, позволяющие датировать могильник, в целом, серединой II в. до н. э.— I в. н. э.

E. V. Maximov, L. A. Tsyndrovskaya

THE ZARUBINETS SEPULCHRE IN VIL. GRIGOROVKA ON THE DNIEPER

Findings from the sepulchre of the Zarubinets culture in vil. Grigorovka (the Kanev District, Cherkassy Region) are described in the paper. The territory of this site has significantly suffered from erosion of the Dnieper banks by the Kanev Reservoir. Findings from three excavated graves and findings collected in the area subjected to erosion and originated undoubtedly from destroyed burials are analyzed. The findings consist mainly of black-polished and kitchen pottery typical of the Zarubinets relics of the mid-Dnieper banks. At that very place three bronze-made fibules were found which permitted dating the sepulchre on the whole the mid-2nd cent. B. C. and 1st cent. A. D.

Одержано 13.01.94.

ТОПОГРАФІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ШЕСТОВИЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Ф. О. Андрощук

У статті на підставі методу кореляції типів інвентаря в поховальних комплексах встановлюються часові фази існування могильника. Переглядається традиційне датування окремих поховальних типів і топографія трьох поховальних груп могильників.

Актуальність хронологічних досліджень загальновідома, проте процедура та методи подібних розробок обумовлені якісними та кількісними показниками існуючого матеріалу. Серед пам'яток Придніпров'я, за якими різною мірою можна визнати право «придатності» для хронологічних досліджень, спеціальної уваги заслуговують Гньоздівський та Шестовицький могильники. Більшість поховань Київського могильника були досліджені до радянського часу і переважна частина матеріалу зафіксована тільки у вигляді реєстраційних описів, те ж, що на сьогоднішній день можна визнати за задовільне, уявляє досить невелику вибірку, поки що непридатну для кореляції.

Блискучим взірцем для хронологічних студій міг би стати Гньоздівський могильник, який нараховує близько тисячі розкопаних поховальних комплексів, проте відсутність повної якісної публікації цих матеріалів поки що не дає можливості вирішення такої нагальної проблеми, як хронологія придніпровських старожитностей кінця I тис. н. е.

Єдиним більш-менш повно і якісно дослідженим у Середньому Придніпров'ї залишається Шестовицький могильник. Однак не достатньо велика вибірка закритих комплексів (41), а також існуючий склад речей виключають можливість здійснення, приміром, типологічної класифікації поховального інвентаря¹. З іншого боку, відсутність «ярусних поховань» робить неможливим застосування методу лінзо-хронологічних досліджень з метою визначення хронологічних ознак речей шляхом зіставлення знахідок з різночасових

© Ф. О. АНДРОЩУК, 1995

поховань одного кургану². Метод угруповання хронологічно важливих ознак (зброя, фібули, монети) з ліпною та гончарною керамікою, застосований В. О. Булкіним для Гньоздівського могильника, викликає ряд застережень. Дослідник виходить з поширеної думки, що на Русі існував єдиний еволюційний шлях керамічного виробництва — від ліпного до кружального посуду³ і, що найпізнішими серед останнього є тавровані зразки⁴. Натомість, стосовно Середнього Подніпров'я такого одностайного висновку зробити не можна. Як показали останні дослідження⁵, найбільш ранні зразки гончарного посуду з'являються тут уже в середині VIII ст. під впливом салтівських культурних традицій. Цілком зрозуміло, що в даному випадку гончарна кераміка не може бути надійним хронологічним показником, оскільки невідомий механізм та обсяг салтівського культурного впливу на слов'янське керамічне виробництво і в пізніші часи. На це, здається, вказують і матеріали самого Гньоздівського могильника, де в кургані 17 (розкопки С. І. Сергєєва 1901 р.) поряд з таврованою керамікою була знайдена рівноплечна фібула типу 58 датована IX ст.⁶ Нагадаємо, що гончарний посуд так званого курганного типу має досить широкий діапазон датування — середина IX — кінець X ст.⁷, причому тавра на них знаходять майже ідентичні аналогії в посуді салтово-маяцької культури.

Щодо хронологічного методу, то найбільш придатним вбачається метод фіксування зміни набору типів речей в похованнях, за допомогою їх кореляції в закритих комплексах⁸. Хронологічно важливими в нашій ситуації є типологія скандинавських мечей та фібул, розроблена Я. Петерсоном⁹ та знахідки візантійських та східних монет. Обмеженість вибірки, певною мірою, обумовила функціональний критерій в підбірці хронологічних індикаторів (далі XI):

XI 1	—	бочкоподібна (або сферична) гирка;
XI 2	—	вудила;
XI 3	—	бляшка;
XI 4	—	залишки відра (вушка або обручі);
XI 5	—	лунниця;
XI 6	—	бронзовий гудзик;
XI 7	—	бронзовий наконечник ременя;
XI 8	—	ніж;
XI 9	—	бронзовий дзвіночок;
XI 10	—	наконечник стріли з пером ромбічної форми;
XI 11	—	однобічний кістяний гребінь;
XI 12	—	скрамасак (або його залишки: обивка або наконечник піхов);
XI 13	—	наконечник стріли з пером листоподібної форми;
XI 14	—	ажурний наконечник піхов з прорізним зображенням птаха;
XI 15	—	пружинні ножиці;
XI 16	—	кістяне вістря;
XI 17	—	черепашкоподібна фібула (51 тип за Я. Петерсоном);
XI 18	—	маленька кругла фібула;
XI 19	—	меч з трикутним наверхом (тип «Н» за Я. Петерсоном);
XI 20	—	спис з ланцетоподібним пером;
XI 21	—	льодохідний шип;
XI 22	—	кресало калачеподібної форми;
XI 23	—	сокира;
XI 24	—	стремено округлої форми з вигнутою підніжкою та виступаючим вушком;
XI 25	—	підковоподібна фібула зі спіралью закрученими кінцями;
XI 26	—	скляне намисто синього кольору.

З метою аналізу зустрічаємості типів речей у поховальних комплексах враховано 41 поховання, причому кореляція була проведена окремо для кремацій та інгумацій. Отримані дані представлені у вигляді таблиць, де по вертикалі розміщені поховальні комплекси, а по горизонталі хронологічні інди-

катори (рис. 1, 2). Різкі порушення в монотонності зміни наборів «ХІ», що характеризуються зникненням одних та одночасною появою інших речей, дозволяють визначити межі груп комплексів. Отримані кластери дають можливість виділити для кремацій III хронологічної фази.

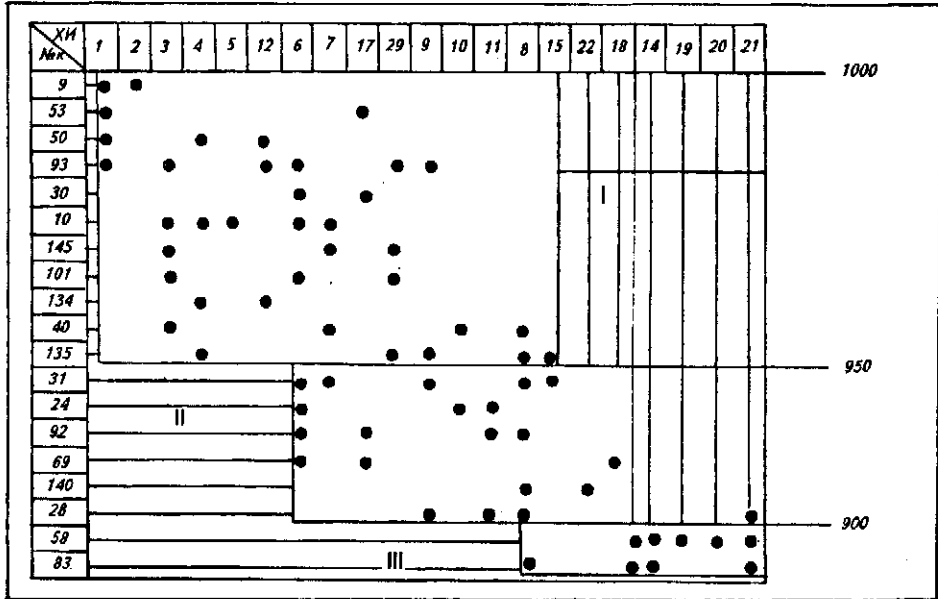

Рис. 1. Кореляція речей в курганах з кремаціями.

Початкову хронологічну фазу кремацій (III) визначають речові набори курганів 83 та 58. В обох випадках знайдено мечі типу «Н» разом з ажурними наконечниками піхов з прорізним зображенням птаха. У кургані 83 виявлено втульчастий спис, умбон від щита, стремено салтівського типу, датоване VIII—IX ст. У похованні кургану 58 знайдено ланцетоподібний спис з довгою

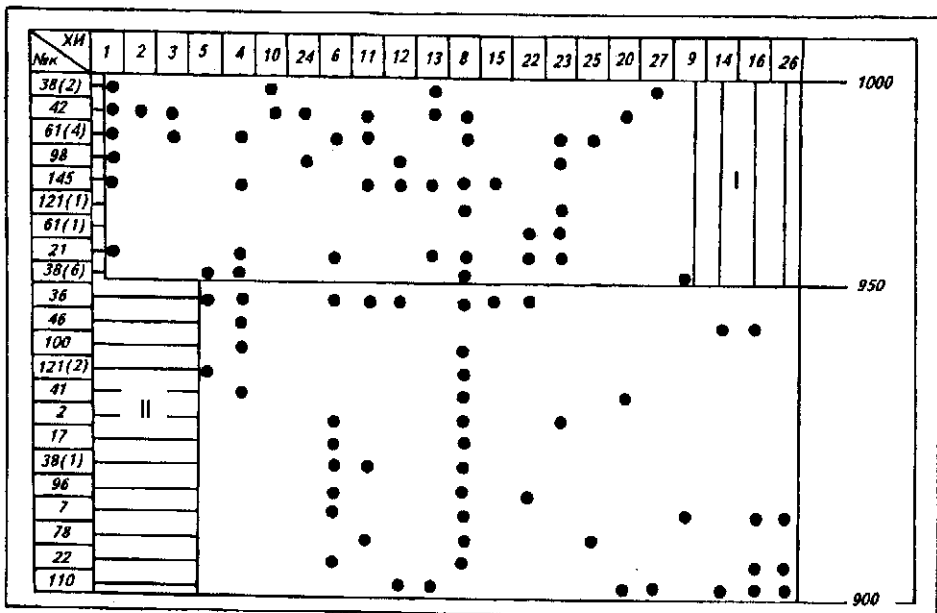

Рис. 2. Кореляція речей в курганах з інгумаціями.

втулкою (тип «Е» за Я. Петерсоном), кільцеву фібулу з довгою голкою. Меч і спис відповідно хронологічно-типологічної шкали Я. Петерсона датується 800—900 рр. Крім цього, у кургані знайдено дві мідні візантійські монети Лева VI Філософа (886—912 рр.) чудової збереженості, що свідчить про вилучення їх з обігу невдовзі після карбування. Таким чином, вузька дата фази визначається у межах 850—900 рр. (рис. 3). Характерний тип поховання цього періоду — тілоспалення на дерев'яному штабелі прямокутної форми, орієнтованому з півночі на південь.

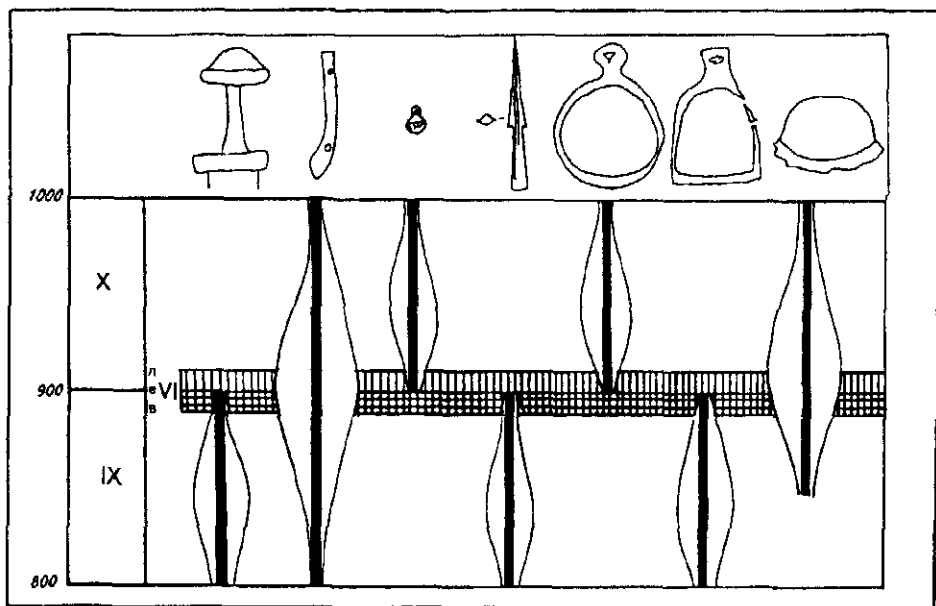

Рис. 3. Графіки поширення речей в часі з кургану 83.

Хронологічними індикаторами наступної фази II (900—950 рр.) є черепахоподібні фібули ЯП 51 (к. 92, 69), круглі фібули (к. 69), зафіксовані разом з бронзовими гудзиками (к. 101, 27, 31). У чотирьох випадках (к. 31, 24, 92, 28) відзначено продовження традиції тілоспалення на дерев'яному штабелі, правда, з деякою зміною орієнтації відносно сторін світу.

Хронологічні індикатори фази I (950—1000) представлені черепахоподібними фібулами ЯП 51 (к. 53), круглою фібулою, черепахоподібною фібулою типу ЯП 55 (к. 59), які зафіксовані разом з бочкоподібними гирками, нашивними бляшками, наконечниками ремня і бронзовими гудзиками. В одному випадку (к. 50), простежено тілоспалення на дерев'яному штабелі.

Корелювання речей в інгумаціях дозволяє виділити тільки дві хронологічні фази.

Фаза II (900—950 рр.). Хронологічні індикатори — меч типу «V» (850—950 рр.) з кургану 110; меч типу «Н» з кургану 36, фібули ЯП 51 в к. 78, ланцетоподібний спис ЯП «Е» з к. 41, наконечник піхов з зображенням птаха (к. 110, 46), кістяні вістря. Фаза характеризується появою бронзових гудзиків. Специфічною рисою періоду є початкове співіснування двох видів інгумацій — у ямах і поховальних камерах.

Фаза I (950—1000 рр.) Хронологічно значущими є наступні речі: бочкоподібні гирки, стремена округлої форми з вигнутою підніжкою та виступаючим вушком, наконечники стріл з пером листоподібної форми, пружинні ножиці, меч типу «W» (к. 42), бляшки, наконечники поясу (к. 42, 61/4).

З метою визначення «вузької» дати фінальної фази могильника, звернемось до речових комплексів кургану 61. За спостереженнями Д. І. Бліфельда цей курган є «родовим похованням», що містив рештки чотирьох похованих під одним насипом. Час спорудження кургану допомагають визначити речі з

поховань 1 і 4. У похованні 1 знайдено візантійську конусну печатку, кресало, дирхем 935/936 рр., сокиру з вузьким лезом і обухом із щічками. Як показав Джонатан Шепард, що присвятив спеціальну роботу візантійській печатці з цього поховання, зображення хреста-німба і напису «IC-XC» з боків голови Хреста, з'являються лише після січня 945 р. (Костянтин VII)¹⁰. Верхню дату спорудження кургану 61 визначає інвентар поховання 4. Тут знайдено 26 бронзових гудзиків, підковоподібну фібулу, залишки сумки-ташки, бляшки, односторонній гробінець, калачеподібне кресало, ніж, сокиру з широким асиметричним лезом, зігнуту шаблю з перехрестям, що закінчувалося кульками на кінцях гарди. Бляшки ремінної гарнітури з'являються в Бірці на початку X ст. і побутують до початку XI ст.¹¹, сумки-ташки в угорських похованнях також датують широко — у межах X ст.¹². Однак дане поховання містить дві речі, які дозволяють датувати його досить вузько — 60—80-ми рр. X ст., це сокира та шабля. Знахідка останньої є рідкісною для «дружинних» поховань. Найближчі аналогії цих речей походять з Чорної могили, поховання якої датоване монетою Костянтина VII і Романа II (945—959 рр.) Таким чином, час спорудження кургану 61 визначається у межах 945—960-х років (рис. 4).

Для перевірки нашої хронології звернемося до дат східних монет.

Курган 78. Дирхем Ахмеда Ібн Ісмаїла аш-Шаша 909/910 рр. і монета Ібн Андераба 913/914 рр. (фаза II).

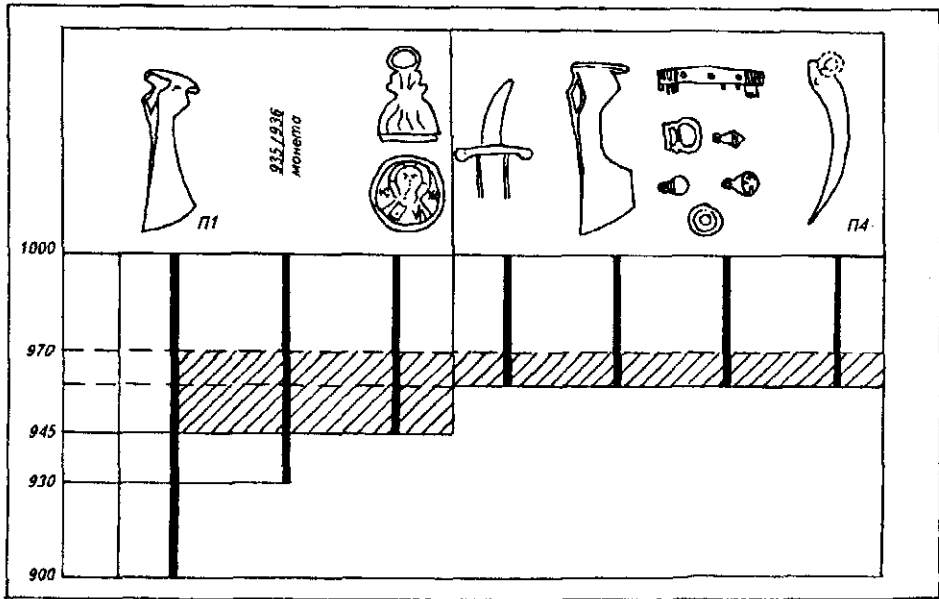

Рис. 4. Графіки поширення речей в часі з поховань № 1 і 4 кургану 61.

Курган 110. Дирхем Ахмеда Ібн Ісмаїла (фаза II).

Курган 36. Половинка дирхема Наср Ібн Ахмеда аш-Шаша (фаза II).

Курган 61/4. Половинка дирхема Наср Ібн Ахмеда аш-Шаша (фаза II).

Як бачимо, усі розглянуті в нашій вибірці монети датуються в межах фази II (900—950 рр.) Даний факт навряд чи може бути випадковим. У Гньоздові, приміром, найпізніша монета датується до 940 р. Разом з тим, у Подесенні відомі скарби IV періоду, але жодної поодинокі монети цього часу у похованнях не зустрічається. Переконаливих пояснень цьому явищу поки що не знаходимо.

Таким чином, згідно кореляційних таблиць, хронологічно важливими індикаторами, що дозволяють розчленувати фази є: бочкоподібні гирки, набори бляшок з ремінцевими наконечниками і кістяні вістря. Отримана нами хронологія цих речей не суперечить датуванню їх за киево-подільською хро-

нологією розробленою М. А. Сагайдаком¹³. З метою перевірки звернемося ще й до матеріалів приладозьких курганів¹⁴. У Приладожжі бляшки з'являються дещо раніше, в період С₂ (920—950 рр.), але набувають найбільшого поширення в період С₁ (950—1020 рр.). Поясні наконечники датуються періодами С₁ і В (980—1020) рр.). Бронзові гудзики з'являються в період С₂, але побутують і в період С₁. Нарешті, дата кістяних вістер, оформлених з одного боку зображенням різних звіриних морд (періоди С₂ і D₂ (890—920 рр.), повністю збігаються з нашим датуванням цих речей фазою II (900—950 рр.). Хочеться звернути увагу на те, що отримані результати, дещо суперечать традиційному датуванню ажурних наконечників піхов з прорізним зображенням птаха. Датування їх другою половиною X ст., запропоноване свого часу Г. Ф. Корзухіною¹⁵ суперечить шестовицькому матеріалу, де у двох випадках вони знайдені разом з мечами типу «Н», в одному — з мечем типу «V», і в одному з кістяним вістрям і шестигранною гиркою (к. 98), датованими до 950 р. Таким чином, існуючий матеріал і відповідний аналіз, змушують висловити певні сумніви стосовно типології і хронології цих речей і переглянути їх традиційну дату.

З хронологією досить тісно пов'язана проблема топографії I, II та III курганних груп шестовицького могильника, а також питання про еволюцію поховальної обрядовості. У публікації Д. І. Бліфельд поділив могильник на шість курганних груп¹⁶. Три з них, на думку дослідника, розташовувались на лузі, поблизу мису Коровель. Візуальна топографія цих груп спонукала вченого до думки, що в їх формуванні відбився процес часової еволюції поховальної обрядовості і переходу від звичаю тілоспалення до тілопокладення, причому, остаточне закріплення останнього дослідник датує кінцем X — початком XI ст. Однак, як показала перевірка, подібний висновок суперечить датуванню найпізніших кремацій, датованих фазою I (950—1000 рр.). Найбільш ранні інгумації датуються фазою II (900—950 рр.), що дозволяє зробити висновок про співіснування цих двох видів поховальної обрядовості протягом двох хронологічних фаз. Саме про це своєрідне явище ранньосередньовічного біритуалізму говорив Снорі Стурлусон поділивши людську історію на дві епохи «brundöld» та «haugsöld», при цьому зазначивши, що «ще три-чотири століття у шведів і норвежців продовжувався вік спалень»¹⁷.

Зазначимо, що стрункість логічної концепції Д. І. Бліфельда починає викликати сумніви вже при детальнішому вивченні топографії могильника. Так, зіставлення кількості опублікованих у монографії курганів з тими, що нанесені на ситуаційний план у тій же публікації, призводить до висновку, що вони абсолютно різні. Кількість курганів, що опубліковані в I групі — 105, тоді як на плані відзначено всього 84; у III групі Бліфельд нараховує 20 насипів¹⁸, на плані ж відзначено всього 17, з яких розкопано 8. В архіві Інституту археології НАН України вдалося відшукати план трьох курганних груп з топографічною нумерацією курганів, знятий в 1948 р. Кількість нанесених на ньому курганів повністю збігається з кількістю насипів зображених на плані публікації 1977 р. Зазначений факт може бути поясненим лише одним — після 1948 р. кількість курганів у I групі зростала пропорційно масштабам її дослідження, на це вказують і часті ремарки автора «курган мало-виразний, справляє враження ледь помітного підвищення». Новий топографічний план судячи з усього, так і не був знятий, тому нумерація курганів — на плані в публікації відсутня, однак стає зрозумілою подвійна нумерація поховальних комплексів, де другий номер, вірогідно, означає прив'язку кургану до плану 1948 р. Якщо до цього додати ще й те, що відстань між трьома групами курганів, визначена Я. В. Станкевич та Д. І. Бліфельдом, є зовсім різною, то стає очевидним, що поділ курганів на три групи є абсолютно штучним.

Цікава інформація щодо топографії могильника міститься у польовому щоденнику П. І. Смоличева. Зокрема, він відзначає, що до 1919 р. місцевість поблизу мису Коровель була вкрита новим лісом, який ріс на найвищій топографічній точці. Під час весняних паводків, коли весь луг заливався водою, це була єдина висока точка, що не затоплювалася¹⁹.

Таким чином, дані хронологічної верифікації та аналізу топографії мо-

гильника, переконливо свідчать, що всі три курганні групи розташовані поблизу мису Коровель, були єдиним курганним полем, що функціонувало досить тривалий час.

Нагадаємо, що досить поширений погляд на еволюцію поховальної обрядовості від кремацій до інгумацій виходить із загального (до речі, поки що ніким переконливо так і не обґрунтованого) положення, що заміна обряду кремації трупопокладенням обумовлена значним впливом християнства. Проте, як зазначалося вище, поховання в ямах та поховальних камерах з'являються вже на початку Х ст. Раптову їх появу, на мою думку, можна пояснити інтенсивним процесом утвердження слов'яно-скандинаво-хозарських культурних трансляцій. Поховання в камерах та ґрунтових ямах — явище звичайне для салтівської культури. Натомість, скандинавське походження конструктивно-ритуальних особливостей камерних поховань залишається все ж недостатньо аргументованим²⁰. Численні салтівські паралелі (парні поховання, поховання з кінями, окремі поховання коней, розміщення речей особливими групами), наводять на думку, що камери є свосвідною «руською» реплікою на хозарські катакомби або гузькі поховання, що свідчить про досить близькі, зокрема, скандинавські і хозарські ідеологічні уявлення про потойбічний світ (віра в «живих мерців», особливе угруповання зброї та жертвовної їжі, рунічне письмо).

Викладені вище міркування дозволяють внести суттєві корективи в реконструкцію історичної долі пам'ятки. Виникнення Шестовицького поселення в стороні від Дніпра, на Десні пояснюється інтенсивним функціонуванням «Хозарського шляху» (Десна—Сейм—Сіверський Дінець—Каспій—Чорне море) і є всі підстави вважати, що просування норманів у Середнє Придніпров'я не відбувалося виключно у напрямку з півночі на південь, але й у зворотньому — з півдня на північ і захід. Саме цим, вірогідно і пояснюється специфіка хронологічних відмінностей у поховальній обрядовості в різних етнокультурних регіонах. Для Середнього Придніпров'я явище поховального біритуалізму протягом ІХ—Х ст. — факт очевидний і може лише свідчити про типову строкатість ідеологічних уявлень у даному регіоні.

Примітки

¹ Nørgård Jorgensen Anne. Weapon sets in Gotlandic grave finds from 530—800 A. D. A chronological Analysis // Chronological studies of Anglo-Saxon England, Lombard, Italy and Vendel Period-Sweden // Arkoeologiska skriffer.— Copenhagen, 1992.— P. 15, 17, 25.

² Богуславский О. И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья ІХ—ХІІІ вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии.— Л., 1991.— С. 99—114.

³ Булкин В. А. Гнездовский могильник и курганные древности Смоленского Поднепровья. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1973.— Архив ЛОИА № 447094.— С. 117, 118.

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 177.

⁵ Петрашенко В. А. Волыньцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 47—50.

⁶ Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— СПб., 1905.— № 15.— С. 49, 50.

⁷ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.— С. 91.

⁸ Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени.— СПб., С. 158—207.

⁹ Petersen J. I. De Norske vikingesverd. Kristiania, 1919; Vikingetidens smykker.— Stavanger, 1928; Vihingetidens redskaper.— Oslo, 1951.

¹⁰ Byzantine Revue Internationale des Etudes Byzantine.— Bruxelles, T. VI.— 1986.— P. 252—274.

¹¹ Jansson J. Gürtel und Gürtelzuben hön von orientalischen Typ // Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde.— Stockholm, 1986.— S. 97.

¹² *Istvan F. On the contacts of Hungarians with the Baltic area in 9-th—11-th centuries. From an archaeologies point of view // Hungarian studies 2/2.— Budapest, 1986.— P. 217—226.*

¹³ *Сагайдак М. А. Хронология археологических комплексов древнего Киева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 2.— С. 140.*

¹⁴ *Богуславский О. И. Указ. соч.*

¹⁵ *Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА.— 1950.— Т. 13.— С. 63—94.*

¹⁶ *Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.*

¹⁷ *Стурлусон Снорри. Круг Земной.— М., 1980.— С. 10.*

¹⁸ *Бліфельд Д. І. Вказ. праця.— С. 10.*

¹⁹ *НА ІА НАНУ.— ф. 6.— № 25.*

²⁰ *Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 99—105.*

Ф. А. Андрощук

ТОПОГРАФИЯ И ХРОНОЛОГИЯ ПОГРЕБЕНИЙ ШЕСТОВИЦКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье на основе метода корреляции типов инвентаря в погребальных комплексах определяются хронологические фазы бытования отдельных категорий вещей. С целью проверки датировки различных погребальных типов, утвердившейся благодаря публикации Д. И. Блительда, осуществлены отдельные корреляции для кремаций и ингумаций. Вещевые наборы ранних курганов с кремациями (к. 83, 58) позволяют датировать раннюю фазу кремаций (фаза III) 850—900 гг. Две последовательные хронологические фазы в кремациях и ингумациях позволяют датировать находки скандинавских мечей и фибул в сочетании с другими типами погребального инвентаря. Для верификации полученных результатов привлечены находки восточных монет и даты отдельных категорий вещей из раскопок киевского Подола и приладожских курганов. Анализ имеющихся данных позволяет пересмотреть существующий взгляд на топографию могильника.

F. A. Androshchuk

TOPOGRAPHY AND CHRONOLOGY OF GRAVES IN THE SHESTOVITSKY CEMETERY

Chronological phases of existence of certain categories of things are determined in this paper using the method of correlation of stock types in burial assemblages. To verify dating of various burial types which was put into practice due to the publication made by D. I. Blifeld, separate correlations are made for cremations and for inhumations. The group of artefacts in early barrows with cremations (Nos. 83, 58) permit dating the early cremation phase (phase III) 850—900. Two subsequent chronological phases in cremations and inhumations permit dating findings of Scandinavian swords and fibules in combination with other types of burial stocks. To verify the results obtained, we have used findings of eastern coins and dates of certain categories of things found in excavations made in Podol (Kiev) and in Ladoga barrows. The analysis of data available permits revising the existing view on topography of the Shestovitsky cemetery.

Одержано 10.03.93.